

Állatokkal kapcsolatos kifejezések a régi magyar szlengben

Záródolgozat

Készítette: Szabó Imre

III. évfolyam
magyar levelező

Modern értelemben vett szlengkutatás csak az 1980-as évek óta létezik Magyarországon. A nyelvtudomány e részterületének virágkora – amely mind a mai napig tart -, körülbelül nyolc éve kezdődött. Ennek bizonyítéka az utóbbi tizenkét évben megjelent legalább tíz szlengszótár. 1996-ban pedig Kis Tamás összeállította A magyar szlengkutatás bibliográfiáját, amely nem kevesebb, mint 1183 különféle terjedelmű művet tartalmaz. Mindezekből jól látható, hogy bár a szlengkutatás, mint a nyelvtudomány egyik ága, még gyerekcipőben jár, mégis van bőven feldolgozni- és rendszerezni- és ismeret.

Szlenggel foglalkozó művek tehát korábban is keletkeztek, csak hogy ezek nagy része azokból az időkből illetve korszakokból való, amelyekben a szlenget és annak bármiféle változatát – legyen az az argó, a diáknyelv, vagy a katonai szleng -, a nyelv vadhajtásaként, negatív dologként kezelték. Mivel a szlenget a nyelv helytelen, igénytelen használatának eredményeként tartották számon, afféle nyelvi devianciaként, ezért gyakran volt nyelvművelő írások témája, és mivel azok a hibáit emelték ki, célpontja is egyben. A szlengkutatás talán éppen azért szorult a nyelvtudomány perifériájára, mert a tárgya, a szleng is a nyelv perifériáján foglal helyet, illetve annak beszélői is a társadalomnak csak egy-egy kis szeletét alkotják, legyenek azok kisebb vagy nagyobb csoportok egy bázisnyelven belül.

A szlenget nem lehet ugyanakkor a nyelv kizárólag függőleges, vagy vízszintes tagolódásának eredményeként kezelni, illetve fajtáit azok csoportjai szerint megállapítani. A szleng ugyanis egyrészt szó- és kifejezőképzés, másrészt pedig egy sajátos nyelvhasználati-stilisztikai forma, de amint arra Kis Tamás rámutat, a szleng több, mint stílusárnyalat: beszédstílus, sőt, a beszéd egyik műfaja. (KIS 1997:247)

Mivel a szleng szerves része a beszélt nyelveknek, és azoknak minden korszakában jelen van, állandóan változik, folyamatosan megújítja önmagát. A szlengnek ezért lételeme az újdonság, az aktualitás, a szleng attól az, ami, mert a megszokott nyelvhasználathoz képest valami újat tud felmutatni. Azonban ahogy telik-múlik az idő, egy-egy a szleng körébe tartozó szó vagy kifejezés megkophat, addigi használói körében talán ki is mehet a divatból, és mivel ugyanakkor egyre több és több köznyelvet beszélő ember veszi át, lassanként beszivároghat a köznyelv alsóbb rétegeibe.

A szleng jövőjét tehát részben önmaga megújítása, részben asszimilációja jellemzi. A mai szlengben már kevés elem található meg változatlan formában a régi szleng szó- és

kifejezőkészletéből. Viszont sok közülük megtalálható a mai köznyelv valamelyik szintjén, esetleg valamelyik nyelvjárásban.

A szleng régóta kimutatható nyelvünkben: 1932-ből való Bárczi Géza jelentős tanulmánya A pesti nyelvről, de már a múlt század első évtizedében feltámadt az érdeklődés a tolvajnyelv iránt, és a gyűjtések eredményeképpen szójegyzékek, illetve külföldi argósztárak láttak napvilágot. A századforduló táján ráirányult a figyelem a katonai és az újságírói nyelvre is, azonkívül előtérbe kerültek különféle játékok nyelvei, mint például a sakké, a kuglizásé, a golyózásé és a kártyázásé. Sőt, még a századforduló előtt felfedezték a szleng vizsgálói a diáknyelvet, amelyről cikkek jelentek meg a Tanulók Lapjában.

Nem szabad elfeledkeznünk azonban a szleng egyik nagyon lényeges bázisáról, a népnyelvről sem, amely a régi magyar szlengnek valóságos alappillére volt. Mivel akkor még nem volt ismeretes a szleng kifejezés, a népnyelvben, az emberek ajkán megfogalmazódó tréfák, viccelődések, olykor gorombaságok megnevezésére a tréfaszó kifejezést használták. Ezt a megnevezést használja, illetve ezt a területet vizsgálja Réthei Prikkel Marián Régi magyar tréfaszók című munkájában.

Korábban Geleji Katona István Grammatikátskájában még más kifejezésekkel is illette ezt a jelenséget: „Sok guggoló és tsúfoló értelmetlen szók vagynak a magyar nyelvben, a mellyeket az emberek az affectustól indítatván, tsak hirtelenében gondolnak, mint izgágalkodik, gullyog, tsámpáskodik, ergelőtye, áhi, gézen-gúz, kótyon-fitty, geze-mize, kóczipór, kozi-bozi, bunna, pelle-potyé, tsig-big, buszmáta.” (RÉTHEI 1907:290)

Réthei Prikkel Marián tanulmánya egy egész jegyzékre való példát tartalmaz, jelentősége tehát egyrészt kiterjedt gyűjtéséből, és az összegyűjtött példák rendszerré szervezésében áll. Másrészt rávilágít arra, amit ma már nagyon jól tudunk, hogy a magyar szleng szavainak legnagyobb hányadát nem idegen eredetű, hanem belső keletkezésű szavak alkotják: „ezek a magyar elmének legeredetibb megnyilatkozásai, mondhatni: termék-magyar szók, melyek egymagukban is elégségesek arra, hogy megszerkeszszük belőlük apáink szellemi és kedélyi életének krónikáját. E szók tartalmában ugyanis a magyar fajnak egy-egy gondolata, erkölcsi felfogása és élelve nyilatkozik meg; alakjukban pedig szembeötlően mutatják őseink kicsapongó alakítási ösztönét, játszi nyelvszeszéyleit.” (RÉTHEI 1907: 289)

Akár tréfás, akár gúnyos formában jelenik meg ez a nyelvi szeszély, az eredetük közös. Réthei megfogalmazásában: „A tréfaszókat az az érzés vagy hangulat szüli, melyet közönségesen

jókedvnek nevezünk. Ez a maga éles szemével gyorsan észreveszi az élő s élettelen tárgyakkal mind hibáit, mind túlságait, és egy-egy jellemzetes kifejezésben mutat rájuk.” (RÉTHEI 1907:290)

Réthei két osztályt különít el a tréfaszók között: egyrészt a tréfás szóalkalmazást, másrészt a sajátos tréfás szóalkotást. Az egyik osztályba tehát olyan szavak tartoznak, amelyeknek a jelentése egy-egy tréfa által megváltozik, tehát vagy értelmi vagy alaki módosuláson megy keresztül. Ilyen például a császármadár névnek a császár katonája értelemben való alkalmazása, a torkos melléknév, mint a lármás, nagyhangú ember jelzője, vagy éppen a kémkedők fülesbagoly névvel illetése.

Még inkább ide tartoznak azok a szavak, amelyek eredetileg komoly szók voltak, csak éppen a tréfára mindig kész népnyelv egy kissé kiforgatta őket. Ide tartozik például az égbenező, vagyis a csillagvizsgáló égbevigyorgó elnevezése, vagy a hitújító szónak a hitfaragó, illetve hitreszelő tréfás szóvá módosítása.

A másik osztályba ezzel ellentétben azok a szavak, kifejezések tartoznak, amelyek a tréfának vagy gúnynak közvetlen származékai, vagyis a népnyelv egyéni leleményének önálló alkotásai. Ilyen tréfás szóalkotás eredménye például a csömörfőző a rossz szakács, a nyakborbély a hóhér, vagy éppen a hejehuja a vigalom megnevezésére.

Réthei mind a két, illetve bizonyos szempontból három osztályra bőven hoz példákat, aszerint foglalva rendszerbe őket, hogy a tréfa vagy a gúny mire irányul. Ennek megfelelően a tréfaszók tárgyak szempontjából számos csoportra oszthatók. A példákban leggazdagabb csoportok láttán megállapítható, hogy az emberek kedveltek az emberi külsővel, az emberi testtel kapcsolatos tréfás megjegyzéseket tenni, nem kímélték a testrészek szélsőségeit, vagy hibáit, sem az emberek vélt vagy valós jellembeli gyengeségeit, illetve negatívnak tartott tulajdonságait.

Ahhoz, hogy a nyelvjárás beszélői érzékletes, mindenki számára érthető kifejezéseket alkossanak végtelennek tűnő nyelvi leleményességük birtokában, olyan alapot kell keresniük mondanivalójuk tréfába öntéséhez, amely mindenki számára ismert az adott közösségen belül. Ennek tudható be az, hogy eredetét tekintve a legtöbb magyar tréfaszó a mindennapi élethez kapcsolódik. A tréfák hirtelen születéséből pedig az fakad, hogy mindegyik tréfaszó, vagy gúnyos mondás roppant emberközeli, a mindig változatos beszédhelyzetek pedig csak növelik a beszélők és a kommunikáció spontaneitását. Ilyen jellegzetesen örökzöld forrás tréfaszók létrehozásakor az

emberi testrészek nevei, a használati tárgyak, természeti fogalmak, mezőgazdasággal, a vallással kapcsolatos szavak. Nem kevés tréfaszóban szerepel egy-egy állat neve, hiszen az állatok, akár vad, akár háziállatokról legyen is szó, mindig fontos részei a természet közeli paraszti létnek. A következőkben a régi tréfaszókból megjelenő állatnevekre fogok összpontosítani, amelyek üde színteljesítései a népi szlengnek.

Mint említettem, jellegzetes csoportja a tréfaszóknak, amelybe a külsővel, a testtel kapcsolatos szavak tartoznak. A népi szleng kedveli ezeknek egy-egy állat nevével szemléletesebbé tett változatait. Így a két egymástól legtávolabbi szélsőség, kifejezésére az állatvilágból a marha, a nagy testű emberekkel, a vékonyságot szimbolizáló madár, illetve a karcsú testfelépítésű kutya fajta, az agár pedig a soványsággal állítható párhuzamba:

marhatestű /

marhaember = nagy testű ember

agártestű /

madárhusú = sovány

A különböző testrészek túlzott méreteinek, hibáinak vagy hiányának kifejezésére is adtak az állati példák. Az emberi jellegzetességek érzékeltetésére kiválóan alkalmas a harcsa szájformája, a pók potroha, a lúd melle, vagy a teve púpja.

Túlzást, szélsőségességet fejeznek ki:

csókaszemű = nagy szemű

csíkszemű = kicsi szemű

harcsaszájú = vastag ajkú

lúdmellű /

haspók = kövér

Valamilyen testi hibát tesznek gúny tárgyává:

tevehátú = púpos

lúdlábú = teljes talpú

Hiányosságra utal:

tyúkszemű = vak(os)

A népnyelv tréfái és gúnyos megjegyzései nem kerültek el az emberi testtel összefüggő gyarlóságot vagy rossz szokást sem. Ezen negatív tulajdonságok kifejezésére teljesen jogosan használta a viccelődő ember az egyes tulajdonságokat megtestesítő állatok nevét. Így a csiga a lassúságot, a lajhár a lustaságot, a nyúl a gyávaságot, a szamár a butaságot, a kakas az indulatosságot, a róka a ravaszságot (és még sorolhatnám) viseli magán, mint megkülönböztető vonást, még napjainkban is, olyannyira, hogy ezek a megfelelések, hasonlatok széles körben elterjedtek, egészen állandósultak (pl: lusta mint a lajhár; lassú mint a csiga; ravasz mint a róka; gyáva nyúl; stb...).

A restség kifejezésére használt tréfaszók:

csigapósta = lassú járású ember

lajhár /

tetűpásztor = lusta

A gyávaság kigúnyolására használták:

nyúlszívű /

nyúlvitéz /

nyullalbélelt /

nyúlezredes /

nyúlember = gyáva, félnék

A falánkság, étkezéssel kapcsolatos mértéktelenség kifejezésére:

buzaféreg /

farkasgyomrú /

lóbélű = falánk

Az iszákossággal kapcsolatban:

kócsagos /

borbogár /

borlégy = iszákos

Az együgyűséget, dőreséget kigúnyoló tréfaszók:

ökörfi /

szamárfő = bolond, együgyű

A szelesség, kapkodás kifejezésére:

majomtánc = ide-oda kapkodás

A mérges, indulatos emberrel kapcsolatban voltak használatosak:

hőrcsökös /

kakskodik /

vércseszemű /

lúdmérgű /

kakaspulyka = mérges, dühös, indulatos

A makacsság kifejezésére a kutyával kapcsolatos kifejezések voltak gyakoriak:

fejeskutya /

nyakaseb = makacs

A kevélység kifejezésére egy madár bizonyult alkalmasnak:

nyalkaszarka = kevély

A ravaszság kifejezésére a rókával kapcsolatos szavak terjedtek el, de egyben a macska is feltűnik, igaz, csak közvetve:

rókáz = ravaszul tettet

rókávalbéllelt /

rókávalprémezett /

rókávalszücsölt /

szárazonmosdó = ravasz

A hízlegést sem nézték jó szemmel a régiek. Ezzel a tulajdonsággal kapcsolatban természetesen egy emberhez ragaszkodó háziállat a legérzékletesebb példa, a kutya:

farkcsóválós /

nyaló-faló = hízlegő

A fondorkodó ember megnevezésére is született nagyon találó kifejezés:

kétházebe = köpönyegforgató, kétszínű

A fősvénység, zsugoriság kifejezésére is alkalmas egy állat:

pénzpatkány = fősvény

A színlelés, a tettettett érzelmek kigúnyolására mára a németből (krokodiltränen) vett krokodilkönny terjedt el, vagyis aki tetteti a sírást, az krokodilkönnyeket hullat. Régen a népi szleng mindezt a farkassal fejezte ki, akár szomorúságról, akár jókedvről legyen szó:

farkas-sírás = erőltetett, nem igazi sírás

farkasmosolygás /

farkasnevetés = erőltetett mosoly, nevetés

A közösség nem nézte jó szemmel azokat a társadalmi elemeket, amelyek neki kárt okoztak, vagy nem voltak hasznosak. Ezekkel az embertípusokkal is összekapcsolható egy-egy állat neve:

a tolvaj életmóddal kapcsolatban:

farkaskasza = préda, zsákmány

a haszontalan emberrel kapcsolatban a kutya dominál:

ebhendi /

ebesfalvi /

szunyogtapodó = haszontalan

a jöttmentekkel kapcsolatos kifejezésekben:

hollóhozta /

ebkérdi = csavargó, jöttment

Nem kerülhették el a gúnyos, tréfás megjegyzéseket a nők sem. Érdekes megfigyelni, hogy velük kapcsolatos kifejezésekben valamilyen madár neve fordul elő leggyakrabban:

bóbitásfogoly /

kontyosmadár /

császármadár = nő

verdigályos nyulak = nők

cica = női szerető

búbosrend = asszonyok

A legtöbb család életében mindennapos dolog volt a nézeteltérés, éppen ezért a veréssel kapcsolatban is számos tréfás kifejezés alakult ki a nép nyelvén. Ezek legtöbbször a kutya szerepel az állatok közül, valószínűleg azért, mert azokra jellemző a marakodás, és mert nem bántak kesztyűs kézzel faluhelyen a derék házőrzőkkel:

kutyaporció /

kutyalakodalom /

kutyalakzi /

borjútánc /

medvetánc = verés

kecsketúró = farbarúgás

Rengeteg tréfaszó kapcsolódik a hitélethez, hiszen a régi emberek életéből nem maradhatott ki az egyház orron pöckölése sem. Ezeket a kifejezéseket természetesen nem feltétlenül az ateisták vagy pogányok gyártották, hanem nagy szerepet játszottak kialakulásukban az egyházak, a rivális felekezetek közötti ellentétek.

kálvinistavarjú = húsevő varjú

pápistavarjú = nem húsevő varjú

pápistamalac = sovány

kálvinistamalac = kövér

Ezeknek a kifejezéseknek a háttérben a katolikusok szigorúan betartott böjtje áll, míg a reformátusok erre nem fektettek akkora hangsúlyt. Szintén a valláshoz, a hitéhez kapcsolódnak a következő, állatneveket rejtő tréfás kifejezések:

kanca-apostol = női térítő
skorpiótozás = olvasó
pokoleb = harapós
borjúnyírőpéntek /
disznónyírőszombat = sohanapja

Egyéb, a fent említett csoportokba tárgyuk szerint nem besorolható tréfaszók, amelyekben valamilyen állat szerepel:

ludak dévánnya /
darvak dévánnya = lármás gyülekezet
kakuknyerte /
kocagyerek = szerelemgyerek
farkasvacsora = ételben csekély vendégség
kopóleves = híg, rántott leves
macskanadrág = lisztkása
madártéj = víz
disznókenyér = répa
bagolysüveg = báránybőr sapka
bagolyhús = bagó
kutyaszorító = szűk utca
kutyakaparó = útszéli csárda
ebekharmincadja = póruljárás
ebadó = balkezes házasság, törvénytelen házasság
malacálom = renggeli szundikálás
gyíkleső = panganét, szurony
fülesparipa = számár

Ezek az állatneveken alapuló tréfaszók két csoportra oszthatók abból a szempontból, hogy milyen kép áll a megalkotása háttérében. Sok közülük hasonlaton alapul, de vannak közöttük olyanok is, amelyek metonimikus jellegűek.

Hasonlaton alapulnak: marhatestű, madárhúsú, csókaszemű, tevehátú, lúdmellű, lóbélű, lúdlábú, nyúlember, szárfő, ökörfi, hörcsökös, fejeskutya, nyakaseb.

Metonímián alapulnak: ebesfalvi, fülesparipa, szunyogtapodó.

A felsorolt példákból látszik, hogy témájukat tekintve a tréfaszók minden csoportjában szép számmal találhatók olyanok, amelyek állatokhoz való hasonlóságon alapulnak. Mivel az emberhez közel áll az állatok világa, azon belül is mindennapi életének, a paraszti életnek aktív részesei, a háziállatok, éppen ezért szemléletesek annyira, egyszerűek és érthetők mindenki számára ezek a kifejezések. Sok közülük talán feledésbe merült, de legtöbbjük még ma is él a népnyelv szerves részeként. Sőt, szép számmal vannak köztük olyanok, amelyek már a köznyelv valamelyik fokán is használatossá váltak az idő múlásával (pl. haspók, lajhár, nyúlszívű, kakaskodik, de ide tartozik a lúdlábú kifejezés is a teljes talpúság megnevezésére, hiszen ma már ennek a jelenségnek lúdtalp a neve, akárcsak a kutyaszorító kifejezés, amely már nemcsak szűk utcát jelenthet, hanem nehéz, kilátástalan helyzetet is). Ez is mutatja, hogy a népnyelvi szleng elemei, csakúgy, mint más szleng elemei is, miután veszítenek újdonságukból és kikerülnek életadó közegükből, megragadhatnak a köztudatban, és szerves, egyenrangú részeivé válhatnak a köznyelvnek.

Irodalom

KIS Tamás: Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához In: A szlengkutatás útjai és lehetőségei. Szerkesztette: Kis Tamás. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 1997

PÉTER Mihály: „Húsz év múlva” – Régebbi és újabb gondolatok a szlengről In: Mi a szleng? – Tanulmányok a szleng fogalmáról. Szerkesztette: Fenyvesi Anna, Kis Tamás és Várnai Judit Szilvia. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 1999

RÉTHEI PRIKKEL Marián: A régi magyar tréfászók In: Magyar Nyelv. 1907/ 7. szám, szeptember